

UOT 930

ALBANIYADA MÜHARİBƏLƏR VƏ HƏRB SƏNƏTİ (III ƏSR – VII ƏSRİN ƏVVƏLİ)

tar.e.d., professor Nurulla Əliyev
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: nurullaliyev@mail.ru

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə Albaniya ərazisində (III əsr – VII əsrin əvvəli) baş verən hərbi-siyasi hadisələrin və aparılan müharibələrin, o cümlədən hərbi işinin inkişafı prosesi tədqiq olunur. Geniş mənbələr əsasında Albaniya dövlətində döyüşçünün, hərbi təlimi sisteminin, onların silah və müdafiə ləvazimatlarının inkişafı göstərilir. Məqalədə həmçinin döyüş zamanı orduda atlardan ibarət qoşunların, müxtəlif növ taktiki fəndlərlə müdafiə və hücum silahlarının məharətlə istifadəsi məsələləri təhlil olunur.

Açar sözlər: hərbi işi, hərbi sənəti, şəhər və qalalar, döyüş texnikası, silah.

Giriş

III əsrin əvvəlində Cənubi Azərbaycan ərazisi Sasanilər İrən dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Həmin dövrdə Şimali Azərbaycan ərazisində Albaniya müstəqil dövləti (tarixi ədəbiyyatda “Qafqaz Albaniyası” kimi göstərilir) mövcud idi. Onların yerli tayfalarla birləşməsindən formalaşan Albaniya sabit əraziyə və pul vahidlərindən tutmuş qoşuna qədər bütün dövlətçilik atributlarına malik ölkə idi.

Albaniyada hərbi-siyasi vəziyyət və müharibələr (III əsr – V əsrin əvvəli)

III–VI əsrlərdə Albaniyada Parfiya Ərşaki sülaləsinin bir qolu hakimiyyətdə idi. Bu sülalənin ilk nümayəndəsi I Cəsur Vaçaqan (215–255) Albaniyanın bütün vilayətlərini birləşdirdi və mərkəzləşdirilmiş vahid dövlət yaratdı.

Albaniyanın sərhədləri şimalda – Böyük Qafqaz sıra dağları, cənubda – Araz çayı, şərqdə – Xəzər dənizi, qərbdə – İberiya sərhədlərinə qədər çatırdı [1, s.180]. Dövlətin qədim paytaxtı – Kabalaka (Qəbələ) şəhəri XVIII əsrə qədər mövcud olsa da, V əsrin ortalarından artıq paytaxt rolunu oynamırdı.

Qəbələ güclü divarları, kiçik qala və qəsrlərdən ibarət istehkamlar xətti ilə qorunsa da, şimaldan hun tayfa birliyinə aid qüvvələrin təcavüz təhlükəsi böyük idi. Bu səbəbdən alban çarı II Vaçe (440–463-cü illər) paytaxtı cənuba – Partav (Bərdə) şəhərinə köçürdü. İnzibati idarələrin, o cümlədən çar iqamətgahının, məbədlərin Bərdəyə köçürülməsi şəhərin inkişafına səbəb oldu.

Bu zamana qədər Bərdə vacib ticarət yollarının kəsişməsində yerləşən böyük ticarət-sənətkarlıq mərkəzi idi [2, s.67]. Alban tayfa birləşmələrinin möhkəmlənməsində vacib amillərdən biri xristianlığın qəbul edilməsi idi ki, 313-cü ildə çar Urnayr (313–371-ci illər) və feodal əyanları xristianlığı qəbul etdilər [2, s.177]. Yerli inancların ləğvi, tayfaların dini baxımdan birləşdirilməsi ölkə əhalisinin birləşməsinə obyektiv xidmət edirdi. Eyni zamanda, ölkə əhalisinin bir hissəsi daha qədim inanclara – zərdüştlüyə sitayiş edirdi [3, s.108-111]. Arxeoloqların fikrincə, bir sıra tapıntılar bəzi tayfaların tanrıçılığa sitayiş etməsindən xəbər verir.

Albaniyanın davamlı inkişafı xarici işğalçıların hücumları ilə ləngidilirdi, çünki onların dəf edilməsi üçün böyük insani, maddi və maliyyə ehtiyatları sərf olunurdu. Belə ki, 224-cü ildə Ormizdaxan döyüşündə Parfiya çarı V Artaban (213–224-cü illər) məğlub oldu. Sülalə hakimiyyəti itirdi, Parfiya dövləti ləğv edildi. Qalib – I Ərdəşir (226–242-ci illər) Sasani nəslindən idi, o, 226-cı ildə özünü yeni sülalə və yeni dövlətin – Sasanilərin şahənşahı elan etdi. İranda öz hakimiyyətlərini gücləndirən Sasanilər güclü ordu yaratdılar və onun tərkibinə tabe olan ərazilərin qoşunlarını da daxil etdirdilər. Uzunmüddətli silahlı mübarizə nəticəsində onlar Atropatena (Adurbadaqan) və Cənubi Qafqaz ölkələrini də özlərinə tabe etdilər. Sasani qoşunlarının möhkəmlənməsində Atropaten qoşunları mühüm

rol oynadılar. III əsrin ikinci yarısında Sasani çarları Mərkəzi Asiyanın bir hissəsi, Mesopotamiya və Suriyanı tutdular.

Qərbi hərəkət zamanı Sasanilər dövləti digər güclü dövlət – şərqə doğru irəliləyən Roma imperiyası ilə toqquşdu. IV əsrdə Roma imperiyası ilə Sasani İranı arasında Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz uğrunda uzunmüddətli müharibələr başladı.

Atropaten və Albaniyanın ərazisi qanlı döyüşlər arenasına çevrildi. Albaniya döyüş əməliyyatlarında Sasanilər dövləti tərəfində iştirak edirdi. Bunun səbəbi həm alban çarı Urnayrın şahənşah II Şapurun (309–379-cu illər) qohumu (çar şahənşahın bacısı ilə evlənmişdir) və təbii müttəfiqi olması, həm də döyüş əməliyyatları nəticəsində çarın nüfuzunun beynəlxalq arenada və feodal əyanlarının nəzərində qalxması ilə bağlı idi.

Albaniya və qonşu ölkələr. VI–VIII əsrin əvvəlləri

359-cu ildə Amida (hazırda Diyarbək) yaxınlıqdakı döyüşdə çar Urnayr hər yerdə şahənşahı müşayiət edirdi və buna, hətta düşmən də diqqət yetirmişdi [4, s.91]. Belə ki, salnaməçi Ammian Marsellin romalılarına qarşı döyüşdə II Şapurun çıxışını təsvir edərək yazırdı ki, sasanı şahından sağda “onunla yerinə və hörmətinə görə eyni olan albanlar çarı” yerləşirdi [4, s.91].

Alban çarı 371-ci il Dzirav döyüşündə də sasanilərin müttəfiqi olmuşdur [5, s.237].

Uzunmüddətli Roma–Sasani müharibələri 387-ci ildə regionun parçalanması ilə bitdi. Albaniya sasanilərin təsir dairəsində oldu və dövlətçiliyini, həmçinin yarım olsa da, çarlarının hakimiyyətini saxladı. Qərbi Xəzəryanı torpaqlar vacib hərbi-strateji plasdarm rolunu oynadığından sasanilər alban çarlarının hakimiyyətini ləğv etməyə, eyni zamanda Albaniya çarları da sasanilərin təsir dairəsindən çıxmağa, tam müstəqillik qazanmağa çalışırdılar. Belə şəraitdə hun birliyi şimal tayfalarının rolu artdı: onları müttəfiq qismində albanlar və sasanilər cəlb edirdilər.

Albaniyada azadlıq mübarizəsi dini xarakter almışdı, çünki əhali sasanilərin zorla zərdüştlüyü qəbul etdirmə siyasətinə qarşı çıxırdı. Ən güclü üsyanlardan biri 450–451-ci illərdə baş verdi. Üsyançılar Albaniyanın qərbindəki Xalxal şəhəri yaxınlığında Dərbəndin 10 minlik İran qarnizonunu məhv etdilər

və hunlarla əlaqə qurdular. Şahənşah II Yəzdəgərdin (439–457) topladığı böyük ordu, çoxsaylı döyüş tilləri ilə hücumla keçdi və Avarayr düzündə (hazırkı Maku və Xoy şəhərləri arasında) 451-ci il iyunun 3-də baş verən döyüşdə üsyançıları məğlub etdi. Üsyan yatırıldı [5, s.241].

457-ci ildə Albaniyada yeni üsyan başladı və ona çar II Vaçe rəhbərlik edirdi. Üsyançılar Dərbəndi aldılar və uzun müddət 463-cü ilə qədər sasanilərə müqavimət göstərdilər. Sasani şahənşahı Peroz (458–484) öz qüvvələri ilə üsyanı yatıra bilməyib, hunlarla əlaqə qurdu. Onlar Dəryal dərəsindən keçdilər. Albanlar iki cəbhədə vuruşa bilmirdilər. Üsyan yatırıldı, sasanilər 463-cü ildə çar hakimiyyətini ləğv etdilər və ölkəni İran mərzbanları (canişinləri) idarə edən əyalətə çevirdilər [6, s.73]. Lakin albanların müstəqillik arzusunu boğa bilmədilər.

Sasani atlı oxçusu standartla (solda) və sərkərdə (sağda) (K.Fərruxa əsasən)

481–484-cü illərdə Cənubi Qafqazda ümumi sasanilər əleyhinə üsyan başladı. Yeni üsyanın vaxtı yaxşı seçilmişdi: Sasani Ordusunun ən döyüşkən hissələri ora göndərilərsə də, şimal-şərqdə eftalit tayfaları ilə döyüşdə sasanilər məğlub olurlar. IV–VI əsrlərdə böyük dövlət yaratmış tayfa birliyi olan eftalitlərin tərkibinə Soqdiya, Baktriya, Əfqanıstan və Qandxara (Şimali Hindistan) daxil idi. Üsyanın böyüməsindən qorxan sasanilər albanlara imtiyazlar verməli oldular və 487-ci ildə Albaniyada çar hakimiyyəti bərpa edildi.

Ərşakilər sülaləsinin son nümayəndəsi III Vaçaqan (487–510) çar elan olundu. Lakin albanlar müvəffəqiyyəti möhkəmləndirə bilmədilər. İmperiyada sabitliyi bərpa edən sasanilər regiona soxuldular. Beləliklə, 510–579-cu illərdə Albaniyanı Sasani mərzbanları idarə edirdilər.

Albaniyada hərbi sənəti (VI əsr – VII əsrin əvvəli)

V əsrə qədər Sasani Ordusu dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmış Əhəməni hərbi sistemində (Parfiya hərbi sistem elementləri ilə) malik idi. Ordunun əsasını – zadəganlardan formalaşdırılan ağır atlı hissələri təşkil edirdi.

Yüngül silahlanmış atlı oxçular əyanlar tərəfindən toplanırdı. Piyadalar, piyada oxçular və fillər ikincidərəcəli idi. Atlı hissələr qeyri-nizami xarakter daşıyırdı, yəni müharibə dövründə toplanır, sülh dövründə buraxılırdı [7, s.50-54]. Fillər real qüvvə olmaqdan çox qorxu amili idi.

Roma–Sasani müharibələri, həmçinin üsyanlar Sasani hərbi təşkilatının zəif tərəflərini göstərdi. Bu səbəbdən şahənşah I Xosrov Ənuşirəvan (531–579) orduda islahat keçirdi. Atlı qoşun peşəkar və nizami

qoşun oldu. O, təkcə zadəganlardan deyil, kiçik torpaq sahibkarlarından da formalaşdırılır və şah xəzinəsi hesabına təmin olunurdu. Ordunun əsasını bütün imperiyanın ərazisi üzrə yerləşdirilmiş və dərhal təhlükə olan tərəfə yönəlməyə hazır olan 12 ağır silahlanmış alay təşkil edirdi [8, s.21-23; 9, s.14-18]. Paytaxtda ölümsüzlər qvardiyasının korpusu yerləşirdi. Əhəməni dövründən fərqli olaraq, ölümsüzlər atlı qoşun idi. Xüsusilə mükəmməl yüngül silahlanmış atlılara malik türk tayfalarının müddə ilə cəlb olunmasına diqqət yetirilirdi. Lövhəli yaraqlar əvəzinə daha yüngül olan “pullu”, daha sonra isə halqalı yaraqların istifadəsinə başlanıldı. Atlılar əsas silah (dəbilqə, yaraq, qalxan, nizə, qılınc) başqa, yay və oxlarla silahlanmışdılar. Yaydan mükəmməl atəş açmaq üçün uzunmüddətli hazırlıq tələb olunurdu. VI əsrdə İrən oxçuları əla ox atır, kərişi (ox yayının iki ucuna tarım bağlanan ip) sinəyə deyil, qulağa qədər çəkirdilər. Təcrübəli oxçu dəqiqəyə iyirmiyə yaxın ox atırdı [10, s.96-97].

Sasani katafraktarisi (solda) və klibanarisi (sağda). Rekonstruksiya

I Xosrov Ənuşirəvanın hərbi islahatları Sasani Ordusunda intizamın güclənməsi, onun təşkilatı və silahlanmasının təkmilləşməsinə xidmət edirdi. İslahatlara qədər ali baş komandan vəzifəsini “İranspəhbəd” vəzifəsini daşıyan sərkərdə, islahatlardan sonra isə şahənşah özü icra edirdi. Hərbi nazirin funksiyalarını “spəhbəd” icra edirdi ki, ona da dörd nəfər “padquşpan” tabe idi. Padquşpan ölkənin bölündüyü hərbi dairələrin komandanları idi.

Vilayət başçıları olan mərzbanlar hərbi-inzibati baxımdan hərbi dairənin başçısına tabe olur və öz canişinliyinin qoşunlarına rəhbərlik edirdilər. “Ölümsüzlər qvardiyası”nın komandanı – “puştikban-salar” bilavasitə şahənşaha tabe idi [11, s.254-256]. Hərbi silk “ərtəştəran” adlanır, bura “asvarlar”, yəni xidmətə görə torpaq alan feodallar da daxil idi [12].

IV əsrdə ağır silahlanmış atlılar “katafraktari” adlanırdı, yəni düşmənin müdafiə xəttini yarmaq və ya onu cinahdan əhatələmək məqsədilə sıx cərgələrlə hücum edən ağır silahlanmış atlılar. Lakin IV əsrdən sonra Sasani ağır silahlanmış atlıları “klibanari” (qədim fars dilindən – “boynuna qədər zirehlə bağlı olanlar”) adı ilə qeyd edirdilər. Doğrudan da bu dövrdə atlıların yaraqlanma səviyyəsi çox yüksək idi. Salməçə Svida yazırdı: *“onların hamısı heykəl kimi öz atlarında otururdular, onların ətraflarına geyindirilmiş yaraqlar insan bədəninin formasına uyğun idi. Onlar qolu biləkdən dirsəyə, ordan da çiyinə qədər örtür, lövhəli yaraq isə çiyin, bel və sinəni qoruyurdu. Baş və üz metal maskası olan dəbilqə ilə örtülür idi, ona görə atlı heykələ bənzəyirdi, onun hətta bud və ayaqları da barmaqların uclarına qədər yaraqla örtülmüşdü. O, yarağa halqalı zirehlə elə birləşdirilib ki, bədənin heç bir üzvü açıq qalmır*

və toxunma zireh qolları elə mütəhərrik qoruyur ki, onu daşıyan adam barmaqlarını da qatlama bilir” [13, s.185].

Ammian Marsellin İran sərkərdəsi Merenanın Yulian yürüşü zamanı ağır atlıları eyni cür təsvir edir: “Bu, dəmirlə örtülmüş dəstələr idi; dəmir lövhələr onların üzvlərini elə sıx örtürdülər ki, hər element bədən hərəkətinə uyğun gəlirdi, üzün müdafiəsi başa elə yaxşı yapışırdı ki, bütün bədən dəmirlə örtülürdü və oxlar göz və ya burun üçün olan dəliklərə bata bilərdi” [13, s.186-187].

Sasani piyadaları: bayraqlar, piyadaların başçısı, piyada oxçu (K.Fərruxa görə)

A.Xazanovun fikrincə, ölkə miqyasında klibanarilərin döyüş effektivliyinin çox da böyük olmaması bir neçə səbəblərlə izah edilir [13, s.189]:

1. Yaraqların istehsalı çox baha başa gəlirdi və nəticədə az dəstələri silahlandırmaq olurdu.
2. Üzənginin olmamasına görə təcrübəsiz atlılar nizə ilə taran zərbələri vura bilmirdilər.
3. Klibanari dəstələrinin tətbiqi taktikası əvvəlki dövr katafraktari dəstələrinin tətbiqindən fərqlənmədiyinə görə, düşmən əks-fəndləri tətbiq edirdi.

Döyüş taktikası – döyüşün yeri, özünün və düşmən qüvvələrin sayı, əməliyyatın məqsədlərindən asılı idi. Müəyyən şablon sxemləri də var idi. Belə ki, sağ qanad və mərkəz (“qəlb”) hücum edir, sol qanad ehtiyat qüvvə, mobil müdafiə rolunu oynayır. Peşəkar döyüşçülərin ağır itkilərini qısa müddətə kompensasiya etmək müşkül məsələ idi, ona görə də sərkərdələr bərabər qüvvəyə malik olan düşmənlə açıq döyüşə girməkdən ehtiyat edirdilər. Gecə hücumları, düşməni yalançı yola sövq etmək, gizli xəndəklər, düşməni qorxutmaq üçün müxtəlif səs vasitələrinə dair təlimatnamələr də mövcud idi.

Kəşfiyyat, pusqu kimi üsullar geniş tətbiq edilirdi. Atlı döyüşçülərin hazırlanmasının bir üsulu atlıpolonu xatırladan oyun idi [14, s.73-74].

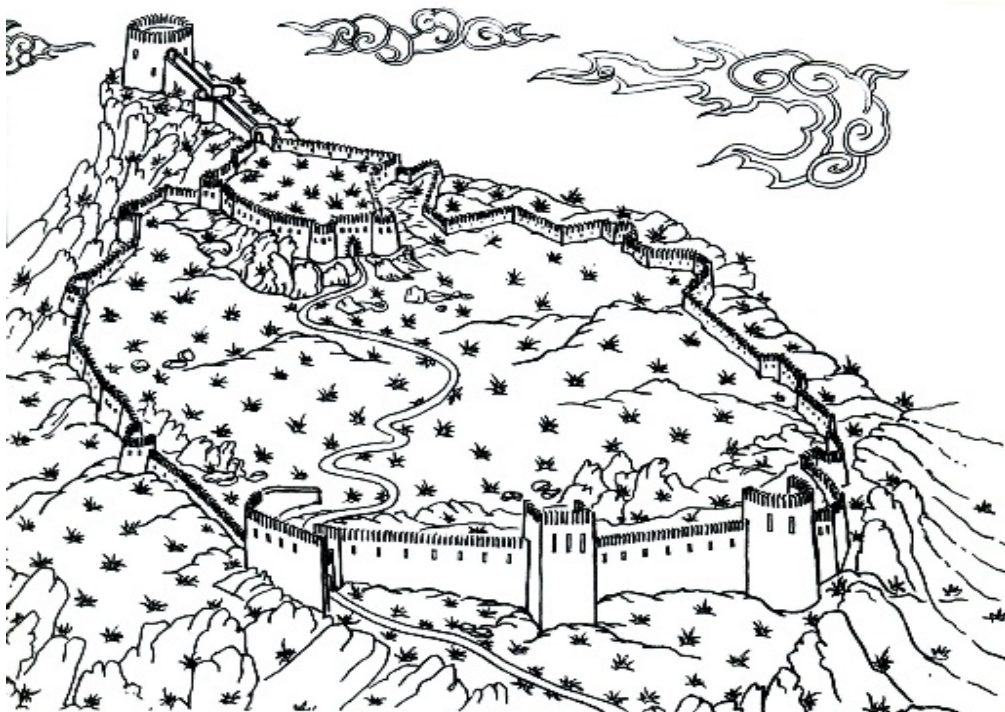
V əsrin 80-ci illərində yaranmış məzdəkilər hərəkəti ölkədəki hərbi-siyasi vəziyyətə təsir göstərmişdi. Məzdəkin təliminin əsas müddəası ədalətli cəmiyyətin qurulması, insanlar arasında əmlak bərabərliyinin olması idi [15]. Hərəkət təzə-təzə başlayanda Sasani şahənşahı I Kavad (488–531) nəinki təhlükəyə məhəl qoymamış, hətta feodal əyanları zəiflətmək üçün ondan istifadə etməyə çalışmışdı. Lakin tezliklə aydın oldu ki, kortəbii şəkildə yaranan hərəkəti lazımi səmtə yönəltmək çox çətindir. Üstəlik, feodalların zəifləməsi ordunun zəifləməsinə səbəb olurdu. Kavadın məzdəkilərə qarşı mübarizəsini onun oğlu Xosrov davam etdirdi və 529-cu ilə hərəkəti tam yatırdı [10, s.100].

I Xosrovun hərbi-inzibati islahatlarının Azərbaycan ərazisinə də aidiyyəti oldu. Belə ki, VI əsrin əvvəllərində Albaniya və qonşu İberiyada çar hakimiyyəti ləğv olundu. 510-cu ildə Alban Arşakilərinin hakimiyyətinə son qoyuldu.

İmperiyanın ərazisi dörd tərəfə (“kust”), yəni dörd canişinliyə bölünmüşdü. Albaniya və Atropatena (Adurbadaqan) 4-cü – “Şimal diyar” canişinliyinə daxil edildi.

“Şimal diyar”ın bütün inzibati, hərbi və məhkəmə hakimiyyəti bir canişin-marzbanın əlində cəmləşmişdi.

VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində baş verən ağır İran–Bizans müharibələri regionun iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir mərkəzdənqaçma tendensiyalarını gücləndirirdi. Belə ki, 571–591-ci il İran–Bizans müharibəsi zamanı Bizans qoşunları Albaniya ərazisinə soxuldular. Lakin 591-ci il müqaviləsi ilə Albaniya Sasani imperiyasının tərkibində qaldı.

Cavanşir-qala. C.Qiyasinin rekonstruksiyası

623-cü ildə Bizans imperatoru İraklinin (610–641) qoşunları Atropatenanın paytaxtı Qazaka şəhərini tutdular. 624–628-ci illərdə Albaniya və İberiya ərazilərində şiddətli döyüş əməliyyatları gedirdi. Şimaldan xəzər tayfalarının hücumları vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Buna baxmayaraq, Sasani imperiyası Albaniya və Atropatena öz əlində saxlaya bildi [6, s.164-166].

Lakin Sasani imperiyası ağır siyasi, iqtisadi və hərbi böhran keçirirdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi əyalətlərdə mərkəzdənqaçma hərəkətlərini gücləndirdi. Nominal olaraq yerli hakimlər şahənşahlara tabe idi, lakin tam müstəqillik üçün şərait yaradırdılar.

VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Qardman (Girdiman) feodal hakimliyi güclənməyə başlamışdır. Buranı idarə edən Mehranilər sülaləsi sasanilərə qohum olsa da, müstəqilliyə can atırdı. Hökmdar Varaz Qriqorun (630–642) dövründə Mehranilər xristianlığı qəbul etdilər və öz torpaqlarını genişləndirdilər. Öz qoşunları olan Mehranilər Sasanilərin müharibələrində iştirak edirdilər. Paytaxtın Qardman qalasından Partav (Bərdə) şəhərinə köçürülməsi maddi və maliyyə baxımından Mehranilərin hakimiyyətini gücləndirdi. Beləliklə də, sasanilərdən olan vassal asılılıq tədricən zəifləyirdi.

IV–VII əsr alban qoşunlarının strukturu tam öyrənilməyib, lakin məlumdur ki, o, piyada və atlılardan ibarət olub, alaylara və daha kiçik dəstələrə bölünürdü.

Hər dəstənin öz əlvən qızıl və gümüşlə, əfsanəvi heyvanların təsvirləri ilə bəzədilmiş bayraqları var idi. Bu ənənə müxtəlif formalarda ərəb işğalları və islamın qəbul edilməsinə qədər mövcud olmuşdur. Alaylarda şeypurçalanlar mövcud idi.

Döyüşlərdə alban qoşunlarının düzülüşü frontal xarakter daşıyırdı. Qoşun müdafiə olunanda isə möhkəmləndirilmiş düşərgə yaradılırdı.

Dövrün yazılı mənbələri göstərir ki, alban döyüşçülərinin müdafiə və hücum silahları var idi.

Müdafiə silahları – metal və dəri dəbilqələr, ağır və yüngül qalxanlar, halqalı zirehlər, hücum silahları isə nizə, qılınclar, palaşlar, xəncərlər, yay və oxlardan ibarət olub [16, s.78-83]. Alban piyada qoşunu ağır və yüngül silahlanmış piyadalara bölünürdü. Yüngül silahlanmış piyadalar yay-ox və mizraqlar, ağır silahlanmış piyadalar isə halqalı zireh, ikiqızılı qılınclar, nizələr, toppuzlar və böyük dördbucaq qalxanlarla silahlanmışdı [16, s.78-81]. Tarixi Azərbaycanın ərazisində olan bir sıra alban yaşayış məntəqələrinin arxeoloji öyrənilməsi nəticəsində təkcə müdafiə tikililəri deyil, müxtəlif silah növləri, o cümlədən ox ucluqları, qılınclar, nizələr, xəncərlər, döyüş yabaları tapılmışdır [17, s.28-29; 18, s.123-132].

Erkən orta əsr mənbələri göstərir ki, alban qoşunlarının tərkibində qədim çar sülalələrinə məxsus azad və tanınmış zadəgan nəsilələrinin gəncləri də var idi. Alban qoşunlarının ümumi sayı 10 min nəfərə çatırdı.

Döyüşlərdə fərqlənmiş döyüşçülər fəxri nişanlar, zəngin bəzədilmiş silahlar, bəzi hallarda torpaq payları ilə təltif olunurdular [10, s.1-102]. Yüksək vəzifəli hərbiçilərə iki qızıl nizə verilirdi [4, s.101-105]. Ümumən, Albaniyada hərbi sistem bu dövrdə kifayət qədər yüksək səviyyədə olduğundan xarici işğalçılarla mübarizə aparmağa imkan verirdi. IV əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisinə köçəri türkdilli tayfaların hücumları başladı. Hunlar, savirlər, türklər Albaniyaya axışır, onların böyük hissəsi Albaniyada qalır və yerli əhali ilə qarışırdılar. Azərbaycana hücumlar əlahiddə tarixi fakt deyil, Xalqların Böyük Köçü kimi ümumdünya miqyaslı hadisələrin tərkib hissəsi idi. Böyük əhali kütləsi Şərqdən Qərbə doğru yönəlmiş, bu isə Avrasiyanın siyasi, dini, etnik mənzərəsini dəyişmişdir. Proses Mərkəzi Asiyada başlamışdır. E.ə. XIII əsrdə yaradılmış Hun dövləti regiondakı hadisələrdə böyük rol oynayırdı. E.ə. III–I əsrlərdə hunlar Şimali Çin və Mərkəzi Asiyanın böyük ərazilərini tabe etmiş türkdilli köçəri tayfaların ittifaqına daxil idi. Hökmdar Mete (Mode, Oğuz xan, e.ə. 209–174-cü illər) islahatlar keçirmiş və onların sayəsində hun dövləti qüdrətinin zirvəsinə çatmışdır. Dövlət Çinlə uğurlu müharibələr aparır və hətta Böyük Çin Səddi də hunların qarşısını ala bilmirdi. II əsrin I yarısında hunların bir qismi Asiyanın dərinliklərindən cənub-qərb istiqamətində, yəni Urala doğru, Volqa sahillərinə tərəf, Şimali Xəzər və Şimali Qafqaz çöllərinə köç etdilər. Sonralar hunların Azərbaycan ərazisinə gəlməsi və burada oturmaq həyata keçməsi Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynadı. IV əsrin 70-ci illərində siyasi və etnik özəyini hunlar təşkil edən türkdilli tayfalar Şərqi Avropaya hücum etdilər və Yevseyeronimin (340–419/420-ci illər) yazdığı kimi: “*sürətli atlarla gəlib hər yeri qırğın və dəhşətə bürüdülər*” [19]. Hunların hərbi qələbələrinin səbəbləri onların silah, taktika və hərbi təşkilat cəhətdən üstün olmasında idi.

Hunların əsas silahı “M” şəklində əyilmiş uzun mürəkkəb yay və düz qılıncın əvəzinə gəlmiş zəif əyilmiş palaş idi [10, s.103].

Güclü uzaqvuran (700 m məsafəyədək) mürəkkəb yaydan əvvəllər sarmatlar istifadə etsələr də, hunlar onların kütləvi şəkildə tətbiqinə başlamışdır. Məhz buna görə onlar tarixə “hun tipli yay”lar kimi daxil olublar. Yayın uzaqvurma qabiliyyəti onun üzərinə yapışdırılmış sümük lövhəciklərlə təmin olunurdu. Ox ucluqlarının əsas növü üçpərli idi, üstəlik hun ox ucluqları digər xalqların ox ucluqlarından iri idi. Hunlar Qərbə doğru irəlilədikcə mürəkkəb yay Mərkəzi Asiyadan Avropaya qədər ərazilərdə yaşayan digər xalqlar tərəfindən də qəbul olunurdu.

Hunların gətirdikləri başqa yenilik sət yəhər idi. Ağac və sümükdən düzəldilmiş, lövhəciklərlə bəzədilmiş sət yəhər daha mükəmməl idi. Belə yəhər dayağ yaradaraq, döyüş atının belində daha möhkəm oturmağa imkan verirdi. Ehtimal ki, hunların dövründə üzəngi hələ yox idi. Müdafiə silahları hunlarda elə də geniş yayılmamışdı. Çinlə sərhəddə yerləşən hunlar lövhəli yaraqlardan, onların xələfləri olan orta əsr hunları isə artıq halqalı zirehlərdən istifadə edirdilər [20].

Ammian Marsellin yazırdı ki, hunlar məmnuniyyətlə örkəndən də istifadə etmişlər. Nizə və xəncərləri isə az tətbiq olunurdu [20]. Hunlar və onların müttəfiqlərinin ikiiağızlı qılıncları – müxtəlif silah ənənələri və müxtəlif bədii növlərin maraqlı qarışımıdır. Qılıncların bir qismi hunlara onların qalib gəldikləri sarmatlardan keçə bilirdi.

Bəzi qılıncların tərtibat detalları göstərir ki, onlar İranda düzəldilib [21].

Hunlarda at yüyəni sadəformalı idi. Qantarğa sadəformalı olub, halqa və ya şaquli lövhə ilə tamamlanırdı. At ləvazimatına daxil olan qayıqlar müxtəlif detallarla bəzədilirdi ki, onlar da “kluazone” üsulu ilə tərtib olunurdu: tunc özülə qızıl və ya elektrofolqa çəkilir, yuvacıqlara Süleyman daşından bəzəklər bərkidilirdi. Belə halqalı qantarğalar yüyənlərin uzun sıxacları, rombvarı və ayparaşəkili lövhələr Şərqi Avropa çöllərində əvvəllərdə mövcud olmuşdur. Ehtimal ki, hunlar bu elementləri sarmatlardan mənimsəmişdilər [21].

Alban döyüşçülərinin silahları

Avropada hunların təkə silahları deyil, geyimləri də mənimsənilmişdi. Avropa hunları barbar adlandırmış, buna baxmayaraq, onların silah və aksesuarları “pullu” dekorunu mənimsəməkdən çəkinməmişdir. Hunların at ləvazimatı, kişi simaları olan lövhələrlə də bəzədilirdi.

Vacib məqamlardan biri də təkə uzaqvuran silahların mövcudluğu deyil, həm də hərbi təhsil sisteminin olması idi. Fərqi təlimlərdən başqa kollektiv təlim üsulları da geniş tətbiq olunurdu. Atlıların at belində oxatma təlimləri tümən tərəfindən bütün qoşunun iştirak etdiyi kütləvi ov zamanı həyata keçirilirdi.

Hunların adi taktiki manevri düşməyə edilən hücumun qəfil və sürətli olması ilə bağlı idi. Düşməni yayındırmaq məqsədilə hunlar tam qayda ilə geri çəkilib qəfil əks-hücum təşkil edirdilər, bu isə orda da yüksək nizam-intizamdan xəbər verirdi [22, s.110-119]. Roma tarixçisi Ammian Marsellin (330–400) onların müharibə aparmaq üsullarını belə təsvir edirdi: “...Onlar piyada döyüş üçün yaranmayıblar, əvəzində onlar eybəcər, lakin çox dözümlü olan atlarına, sanki, bitişiblər... Onlar üzərində qəti çar hakimiyyəti yoxdur, lakin öz başçıların rəhbərliyi ilə onlar yollarında nə düşürsə, məhv edirlər... Onlar döyüşə üçbucaq şəklində düzülərək atılırlar və bu zaman dəhşətli ulayıcı səs çıxarırlar. Yüngül və çəvik döyüşçülər bilərəkdən səpələnir və döyüş düzülüşünü tərtib etmədən gah orda, gah burda hücum edir və dağıntılar törədirlər. Onların fəvqəladə cəldliyi sayəsində heç kim görməyib ki, onlar istehkama hücum edir və ya düşmən düşərgəsini talayırlar. Onlar mükəmməl döyüşçü sayılmağa layiqdirlər, çünki uzaqdan sümük ucluqları olan oxlarla döyüş aparır, düşmənlə yaxınlaşanda isə cəsarətlə qılınclarla vuruşur, düşməni örkən atırlar ki, o, at belində otura və piyada da qaça bilməsin” [21].

Hunların üstünlükləri sırasında onların döyüş atlarının dözümlülüyü də qeyd edilməlidir. IV–V əsr Roma müəllifi Veqetsi Hun atları haqqında yazırdı: “*Hun atlarının böyük və qarmağabənzər başı, domba gözləri, dar burun pərləri, enli çənəsi, güclü və möhkəm boynu, dizdən aşağı sallanan yalı, böyük qabırğaları, əyilmiş onurğası, gur quyruğu, çox möhkəm sümükləri olan qısa ayaqları, enli dirnaqları, boş qarnı və sümükləri görsənən bədəni, piy olmayan arxası, şişirtmələr olmayan əzələləri, daha çox uzun, nəinki hündür bədən quruluşu, ariqlığına baxmayaraq cəlbedici görkəmi, ağıllı xarakteri, yaralara dözümlüyü vardır*”. Müəllif xüsusi qeyd edir ki, atlar dözümlüdür və soyuqdan qorxmurlar. Mənbələr xüsusi olaraq onların uzunömürlülüyünü qeyd edirlər – 50 ilə qədər (müasir atlar adətən 35 ildən çox yaşayırlar, rekord 62 ildir) [21].

Hunların hərbi strukturunun fərqləndirici cəhəti iri hərbi birləşmələrin – 10 min döyüşçüsü olan tümənlərin mövcudluğu idi. Tümənlər min döyüşçüsü olan dəstələrə bölünürdülər. Uzaq məsafədən yaylardan atəş açan tümən qarşısında dayanmayan istənilən düşməni məhv edirdi.

Hunlar. V əsr. Rəssam A.Mak-Brayd

395-ci ildə hunların Cənubi Qafqaz və Ön Asiyaya ilk yürüşü oldu. Tayfa başçıları Basix və Kursixin rəhbərliyi altında Hun qoşunu Dəryal keçidi ilə Cənubi Qafqaza daxil oldu. Onların bir qismi Cənubi Qafqazı taladı, digər hissəsi Mesopotamiya və Suriyaya hücum etdi. Gəldikləri yolla Şimali Qafqaz, oradan isə Dunaya qayıdan hunlara hücum edən Sasani qoşunu qənimətin bir qismini geri qaytara bildi [10, s.105].

V əsrin əvvəllərində Hun-bulqaronoqur (xaylandur) tayfa birliyi güclənir və təkcə Şimali deyil, Cənubi Qafqazda da vacib rol oynamağa başlayır. Cənubi Qafqazda sasanilər əleyhinə üsyanlar olanda hun-xaylandurlarla razılıq imzalandı. Hunlar üsyançılara kömək edəcəklərini vəd etdilər. Lakin hunlar öz vədlərindən boyun qaçırdılar və 451-ci il Avarayr döyüşündə iştirak etmədilər. 452-ci ildə Xeranın rəhbərlik etdiyi hunlar Dərbənd keçidi ilə Cənubi Qafqaza hücum etdilər və Mesopotamiyaya qədər çatdılar [10, s.107].

457-ci ildə II Yezdəgirdin ölümündən sonra üsyan qaldırmış alban çarı II Vaçə Dərbəndin Sasani qarnizonunu məhv edərək Dərbənd keçidi üzərində öz hakimiyyətini qurdu. 459-cu ildə yeni Sasani çarı Perozla (459–484) mübarizəyə başlayan alban çarı Cənubi Dağıstanın maskut tayfaları və kiçik dağlı tayfaların köməyi ilə iki il ərzində Albaniyaya soxulmuş Sasani qoşunlarına qarşı uğurla vuruşmuşdur. Lakin 460–461-ci ildə Peroz tərəfindən muzzdlu xidmətə cəlb olunmuş hunlar Dəryal keçidindən Albaniyaya soxuldular və bir il ərzində ölkə ərazisində yerləşərək üsyanı yatırdılar. Onlar albanlarla

döyüşlərdə və müxtəlif xəstəliklər səbəbindən böyük itkilər verirdilər. Məhz hunların köməyi Sasani çarına Albaniya üzərində hakimiyyəti bərpa etməyə imkan verdi. Çar Vaçe taxtdan imtina etdi.

Hunların son yürüşü 466-cı ilin yazında baş verdi. Hunların güclü zərbəsi Dərbənd qarnizonu tərəfindən dəf olundu, lakin hunlar zərbə istiqamətini dəyişdilər və Cənubi Qafqaza Dəryal dərəsindən soxuldular [10, s.107].

V əsrin sonlarında onoqurların başçılıq etdiyi Hun-Bulqar birliyi parçalandı və köçəri tayfaların yeni hərbi-siyasi ittifaqı yarandı: savirlərin başçılıq etdiyi xəzər, barsil, maskut və başqalarından ibarət birlik.

Savirlər (sabirlər, savarlar, suvarlar) köçəri tayfaların bir qrupu olub, onların adından “Sibir” yer adı yaranıb [23]. Qərbi Sibirdən qovulan savirlər Avrasiya çöllərinin Dərbəndə qədər olan cənub-qərb hissəsini ələ keçirdilər [24, s. 69].

VI əsrin əvvəllərində Sasani qoşunlarının əsas hissəsi Mesopotamiyada, Kallinik qalası yaxınlığında cəmləşmişdi. Bundan istifadə edən savirlər 503-cü ilin noyabrında Dərbəndə zərbə endirdi və dağ yolları ilə keçərək Albaniyaya soxuldular. Şahənşah Kavad müdafiəni təşkil edə bilmədi, nəticədə, savirlər Albaniya və İberiyayı işğal etdilər. Savirlərin hücumlarının nəticəsi dəhşətli oldu. Dərbənd və Dəryal (türkcə “Dar yol”) keçidlərini ələ keçirməklə, savirlər, Şimali Qafqazdan Cənuba əlavə qüvvələr göndərmək imkanı qazandılar [10, s.108].

Şahənşah Kavad sürətli yürüşdə Cənubi Qafqaza doğru hərəkət etdi. Spahbəd Şapurunun komandanlıq etdiyi 12 minlik süvari ön qoşunu düşməni Arazla Şirvan arasında olan ərazilərdən (Mil, Muğan, Şirvan düzləri) çıxardı. 504-cü ilin yazında şahənşahın rəhbərlik etdiyi əsas qüvvələr yaxınlaşdı. Lakin savirlərlə mübarizə aparmaq çətin iş idi. Nəticədə, 505-ci ildə Bizansla sülh müqaviləsi imzalanmış və Qafqaza əlavə qüvvələr göndərilmişdi. 508-ci ilədək davam edən silahlı mübarizədən sonra sasanilər savirləri Qafqaz dağlarından geriyyə çəkilməyə məcbur etdi. Lakin 515-ci ildə savirlər Dəryal dərəsini keçərək yenidən Ön Asiyaya gəldilər və bu dəfə Mesopotamiya və Kiçik Asiyada Bizans torpaqlarını taladılar [25, s.36–39].

Sabirlərin (Savirlərin) Şimali Qafqaza hərəkəti

Savir tayfa başçıları dövrün geosiyasi xüsusiyyətlərində yaxşı bilirdilər. Sasani və Bizans dövlətlərinin kəskin hərbi-siyasi mübarizəsindən istifadə edərək onlar danışıqlar aparır, gah bu, gah da digər tərəflə müqavilələr imzalayıb, öz qüvvələrini onlara maddəli qismində təqdim edirdilər. VI əsrin ortalarında savirlər Sasani–Bizans müharibələrində bu şəkildə iştirak edirdilər [25, s.78; 88; 105].

Lakin bu dövrdə Şimali Qafqazda yeni düşmən peyda oldu. Volqa çayını keçib gələn avarlar regionun siyasi xəritəsini dəyişdirdilər. Savir və utiqr tayfa birlikləri dağıldı. Savir və avarların böyük qismi Cənubi Qafqaza köçdü və Şah I Xosrov tərəfindən Albaniyada kür çayının sahillərində yerləşdirildi. Qəbələ–Şabran–Abşeron–Şəmkir çoxbucaqlılığının küncələrində sasanilər köçərilərin hərbi məskənlərini yaratdılar və bununla da strateji baxımdan vacib olan rayonları vahid müdafiə sistemində birləşdirdilər [25, s.105].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: Azərbaycan. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, – 2007. – 884 s.
2. Наси́ев, Q. Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi / Q.Наси́ев – Bakı: UniPrint, – 2008. – 250 s.
3. Алиева, Ф. Культура Античного Азербайджана – Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.) / Ф.Алиева. – Баку: «Тахсил», – 2007. – 180 с.
4. Azərbaycanın hərbi işi tarixi. 1 cild (Ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinədək). – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2006. – 520 s.
5. Мəммədov, Т. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə / Т.Мəммədov. – Bakı: Təhsil, – 2006. – 400 s.
6. Azərbaycan tarixi. III–XIII əsrin I rübü: [7 cilddə] – Bakı: Elm, – c. 2. – 2007. – 632 s.
7. Дмитриев, В.А. «Всадники в сверкающей броне». Военное дело сасанидского Ирана и история римско- персидских войн / В.А.Дмитриев. – СПб.: Петербургское Востоковедение, – 2008. – 372 с.
8. Nicolle, D. Sassanian Armies. The Iranian empire early 3rd to mid-7th centuries AD / D.Nicolle. – London: Montvert Publishing, – 1996. – 74 s.
9. Алиев, Н.А. Военная история Азербайджана. II часть. Военное дело и военное искусство в Азербайджане в III–XV вв. н.э.) / Н.А.Алиев. – Баку: АФполиграф, – 2017. – 276 с.
10. Мамедов, С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана (очерки) (с древнейших времен до XVII века) / С.Г.Мамедов. – Баку: Nafta-Press, – 1997. – 385 с.
11. Фаррох, К. Персы: Армия Великих царей. Пер. с англ. Л.Синицыной. – М.: Эксмо, – 2009. – 344 с.
12. Shahbazi, A.Sh. Sassanian Army: [Electronic resource]. URL: www.iranchamber.com/history/sasanids.
13. Хазанов, А. Катафрактарии и их роль в истории военного искусства // Вестник древней истории, 1968. – № 1 (103), с. 180-191.
14. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, – 1958. – 298 с.
15. Маздакизм // ru.wikipedia.org.
16. Əhmədov, S. IV–VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının döyüşçülərinin silahları (M.Kalankaytuklunun əsəri əsasında) // Hərbi bilik, – 2003. № 5, – s. 92-96.
17. Османов, Ф. История и культура Кавказской Албании / Ф.Османов. – Баку: Тахсил, – 2006, – 288 с.
18. Ахмедов, С., Халилов М. Погребение воина-контофора из Рустовского могильника (Северо-Восточный Азербайджан) // Российская археология, – 2011. № 2, – с. 123-132.
19. Гмыря, Л.Б. Некоторые сведения о гуннах в Дагестане: [Электронный ресурс]. URL: annales.info/kavkaz.
20. Никоноров, В.П. Военное дело европейских гуннов в свете данных греко-латинской письменной традиции: [Электронный ресурс]. URL: annales.info/step/hunny/warfare.htm.
21. Ивик, О. Гунны / О.Ивик, В.Ключников. – Ломоносов, – 2015. – 344 с.
22. Ögəl, V. Böyük Hun İmperiyası. 1-ci kitab / V.Ögəl. – Bakı: Gənclik, – 1992. – 336 s.
23. Савиры: [Электронный ресурс]. URL: <http://www.bharatiya.ru/istoki/savir.html>.
24. Артамонов, М.И. История хазар / М.И.Артамонов. – Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, – 1962. – 521 с.
25. Джафаров, Ю.Р. Гунны и Азербайджан / Ю.Р.Джафаров. – Баку: Азернешр, – 1993, – 107 с.

Аннотация**Войны и военное искусство в Албании (III – начало VII вв.)****Нурулла Алиев**

В представленной статье освящены военно-политические события и войны, происходящие на территории Албании (III – начало VII вв.), а также проведено исследование процесса развития военного дела. На основе исследования широкого круга источников показано совершенствования системы военного обучения воинов, обеспечение их вооружением и защитными снаряжениями в период Албанского государства. В статье анализируются искусство использования в войсках при ведении боя конницы и различных тактических приемов с применением оборонительных и наступательных вооружений.

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – Грант № EIF/MQM/Elm-Tehsil-1-2016-1(26)-71/01/5.

Ключевые слова: военное дело, военное искусство, города-крепости, боевая техника, оружие.

Abstract**Wars and military art in Albania
(III century –beginning of the VII century)****Nurulla Aliev**

The presented article examines the military-political events and wars in the territory of Albania (III century - early VII century), as well as the process of the development of military work. Extensive sources show the development of the fighters, the military training system, their weapons and defense equipment in the Albanian state. The article also analyzes the skillful use of cavalry in the army during the war, various types of tactical defense and offensive weapons.

This works is supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan – Grant № EIF/MQM/Elm-Tehsil-1-2016-1 (26)-71/01/5.

Keywords: military work, martial arts, cities and fortresses, military equipment, weapons.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.07.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.08.2020

Çapa qəbul edilmişdir: 05.09.2020